

НАТАЛЯ НЕПІЙВОДА
ПРО НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СИНТАКСИСУ
(НА МАТЕРІАЛІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕКСТІВ)

Синтаксис становить цікаву сферу для дослідження національного способу формулювання й висловлювання думки. Будова речень, розподіл змістового навантаження між частинами речення, переважання тих чи інших синтаксичних засобів — усе це надає текстам яскравого національного колориту. Відомо, що ту саму думку можна передати різними способами. Причому в кожній мові є свої пріоритети — улюблені, популярні, традиційні синтаксичні засоби. Їм, як правило, віддають перевагу мовці, вибираючи одну з кількох можливих конструкцій. Науковці навіть висунули гіпотезу про те, що в особливостях синтаксичної будови певною мірою виявляється менталітет народу.

Національні синтаксичні особливості притаманні й науковому викладові. У ньому подібні своєю будовою й звучанням, схожі, на перший погляд, лексеми можуть означати різні, хоч часто й близькі, речі. Найскладніше зорієнтуватися тоді, коли семантика (значення) різноманітних слів почасти збігається. Так, російським *задача* і *задание* відповідають українські *задача* і *завдання*. Однак семантичне поле російського *задача* ширше, ніж українського *задача*, воно частково перекриває семантичне поле українського *завдання*: рос. *задача решается двумя способами* — укр. *завдання розв'язується двома способами*; *задача первостепенной важности* — *завдання великої ваги, важливе завдання*. Подібне — у співвідношенні російських *число* і *количество* та українських *число* і *кількість*: семантичне поле російського *число* ширше, ніж у його українського відповідника, тому сполучуваність цього слова в російській мові більша: рос. *ряд натуральных чисел* — укр. *ряд натуральних чисел*, але *большое число ошибок* — *велика кількість помилок*.

Семантична нетотожність загальноживаних слів викликає потребу побудови неоднакових синтаксичних структур для відображення тих самих реальних ситуацій. Тому механічне запозичування синтаксичних конструкцій без урахування власних мовних особливостей призводить до збіднення, ослаблення виражального потенціалу мови. При цьому забуваються власні синтаксичні засоби, що розвивалися протягом тривалого часу і якнайповніше відповідають внутрішній природі мови. Ще Л. А. Булаховський застерігав: «Часто при суцільному сприйманні того, що йде ззовні, гине і корисніше своє, з ужитку виходять слова, форми і звороти, тонші, точніші за ті, що дістають перевагу над ними під чужими впливами».

Відновлення національних традицій українського синтаксису потребує передусім чіткого відмежування від сторонніх впливів, зокрема від російського. Це річ непроста, принаймні, з двох причин: спорідненості мов і тривалої експансії російської мови в середовище української. Диференційні риси споріднених мов у синтаксисі не такі помітні, як на рівні фонетики, лексики, морфології.

Справа ускладнюється тим, що для більшої частини сучасної науково-технічної інтелігенції першою мовою в професійній сфері була мова російська, оскільки, починаючи з 30-х років, українську мову було витіснено з наукового обігу. Тому російські синтаксичні особливості часто механічно переносяться на український мовний ґрунт.

Порівняльний аналіз російських і українських науково-технічних текстів дав змогу зробити висновок про те, що функціональні еквіваленти в російській і українській мовах суттєво відрізняються своєю синтаксичною будовою. Для висловлення того самого змісту кожна мова використовує власні синтаксичні засоби, наприклад: рос. *дело, не терпящее отлагательства* — укр. *негайна (невідкладна, нагальна) справа; дело не терпит отлагательств* — *зі справою не можна зволікати; без малейшого отлагательства* — *негайно, не зволікаючи, не відкладаючи* і под.

Однією з причин невідповідності українських і російських словосполучень є різне співвідношення розмовних і книжних елементів. Російська мова має набагато більше книжних конструкцій порівняно з мовою українською — це зумовлено історичними

обставинами. Відтінку книжності надають викладові такі, зокрема, слова, як *образ, отношение, сила* та ін., вжиті у складі усталених висловів: рос. *главным образом* — укр. *переважно; естественным образом* — *природно, звичайно; каким образом* — *як; наилучшим образом* — *якнайкраще, щонайкраще; некоторым образом* — *якось; никоим образом* — *ніяк; подобным образом* — *так само; равным образом* — *а також; таким образом* — *отже; надлежащим образом* — *як слід, як треба, як належить, належно; аналогичным образом* — *аналогічно; в этом отношении* — *щодо (стосовно) цього, з цього погляду; это не имеет отношения к делу* — *це не стосується справи; в силу обстоятельств* — *через обставини, внаслідок цього* тощо.

Слова типу *образ, отношение, сила* не мають повноцінного значення (мовознавці називають їх десемантизованими словами, словами з послабленою, вивіреною», знівельованою семантикою). Уживання скалькованих висловів — у цьому відношенні, *це не має відношення до справи і под.* порушує стилістичні норми української мови. Інші конструкції — *таким чином, яким чином* тощо — не виходять за межі норми Використовувати їх можна, а от чи доцільно? Чи не краще вдаватися до власне українських, у яких значення десемантизованих іменників передається конденсовано — за допомогою дієслів, прислівників тощо? Саме такий спосіб є в українській мові традиційним. Порівняймо: рос. *без промедления* — укр. *негайно; по видимости* — *мабуть, напевно; по преимуществу* — *переважно, здебільшого; в (самом) непродолжительном времени* — *незабаром, невдовзі; в особенности* — *зокрема, особливо; на протяжении длительного времени* — *протягом тривалого часу* та ін.

Явище десемантизації великою мірою властиве й загальноживаним словам — це уможливорює утворення значної кількості розщеплених присудків: пор. *погіршити* — *привести до погіршення, полішити* — *привести до поліпшення*. Активне вживання розщеплених присудків — наслідок інтерференційного впливу російської мови (пор. *привести к ухудшению, привести к улучшению*). Словосполучення із семантично послабленим дієсловом *привести* в українській мові передається однією словоформою: семантика дієслова переміщується в префікс *по-*, а граматичні значення дієслова передаються новим дієсловом, утвореним від прикметника. Пор. також: рос. *прийти в негодность* — укр. *зіпсуватися; заниматься анализом* — *аналізувати; находится в противоречии с чем* — *суперечити чому і под.*

В українському мовознавстві є протилежні думки щодо вживання розщеплених присудків: одні науковці пропонують вилучити їх, як не властиві українській мові. Інші твердять, що такі конструкції є необхідним і виправданим мовним засобом, що в розщеплених присудках віддієслівні іменники називають не конкретну дію, а загальне уявлення про неї, а відтак і заміна таких присудків простими не лише небажана, а й неможлива (А. П. Коваль).

На нашу думку, останнє твердження дещо категоричне. Часто науковий текст зовсім не потребує узагальненого називання дії, а розщеплені присудки вживаються для надання викладові наукоподібності: «Так, в промисловості системи розпізнавання *мають* дуже *широке застосування* (треба: *широко застосовуються*) при створенні автоматизованих систем проектування сучасних та перспективних конструкцій».

Інша річ, коли іменники виступають термінами *здійснювати лінійне згладжування швидких коливань, виконувати автоматичне розпізнавання схеми*. В інших випадках слід віддавати перевагу дієсловам — відповідно до української мовної традиції.

Про синтаксичну невідповідність російських та українських словосполучень не завжди застерігають словники, де маємо такі переклади: *главным образом* — *переважно і головним чином; привести к улучшению* — *полішити і привести до поліпшення* тощо. Проблема полягає в тому, що в практичній текстотвірній діяльності перевага віддається не власним, українським, а створеним за російськими зразками висловам.

Саме таку тенденцію виявив експеримент. Дві групи студентів-філологів Черкаського університету опрацьовували ті самі конструкції: в одній групі перекладали з російської на

українську словосполучення типу *в більшості випадків, в недалекому майбутньому, вести к удичшенню, по знешньому виду* і под. (усього 40 конструицій), у другій — підкреслювали найбільш вдаль відповідник з кількох запропонованих: *в більшості випадків — здебільшого, здебільше, здебільша, у більшості випадків*.

Наслідки тестування такі: там, де студенти мали змогу вибрати, вони віддавали перевагу (70%) власне українським конструиціям; там, де треба було перекласти з російської, власне українську конструицію студенти пригадали лише в 10% випадків. Це свідчить не про недосконалість українських конструицій, а про те, що їх під впливом позамовних обставин — переміщено до пасивного словника українців. Допомогти активізувати пасивний синтаксичний запас, дати фахівцеві змогу вибрати найдоцільніші вислови ряду синтаксичних синонімів — завдання мовознавців, які працюють у галузі стилістики.

Вплив російської мови призвів і до появи ряду інтерферем, які суперечать внутрішнім законам української мови. Йдеться про так зване інтерференційне зміщення в системі керування, яке охоплює такі різновиди: 1) уживання невідповідного прийменника: *по плану, за походженням* (треба: *за планом, з походження*); 2) при відповідному прийменнику неправильна форма іменника: *по каналам, по газопроводам* (треба: *по каналах, по газопроводах*); 3) у безприйменниковому словосполученні неправильна форма іменника: *задовольняти вимогам* (треба: *задовольняти вимоги*); 4) помилкова заміна прийменникової конструиції безприйменниковою й навпаки: *відповідно вимогам, згідно закону, по цілих днях, відмінний по якості* (треба: *відповідно до вимог, згідно з законом, цілими днями, відмінної якості*). Пор. приклади ненормативного вживання відмінкових форм у сучасних українських науково-технічних текстах:

Послідовність зорових стимулів, яка задовольняє умові; звуковий сигнал, що задовольняє умові; розміри яких менші допустимих; у залежності від її складності; згідно теорем; із-за надзвичайного розмаїття мовних сигналів цей підхід до розпізнавання «не проходить»; згідно фонетичних текстів та транскрипцій слів.

Варіативні конструиції, вживання яких ускладнюється міжмовними (українсько-російськими) чинниками, належать до кількох груп. Див. наслідки тестування, проведеного серед студентів Черкаського університету:

1. В українській і російській мовах є варіативні конструиції, які не розрізняються значенням і вживанням: укр. *аналогічний чому, з чим, до чого* - рос. *аналогичный чему, с чем; підвести підсумок чого, чому* — *подвести итог чего, чему; паралельний чому, до чого* — *параллельный чему, с чем*.

Під час вибору з кількох запропонованих варіантів, і під час перекладу одного варіанта (з російської мови на українську і навпаки) частина студентів віддавала перевагу одній формі, частина — іншій. Щоправда, на вибір варіанта значною мірою вплинула інша мова: як правило, переважали форми, схожі до форм іншої мови (*підвести підсумок чого* — *подвести итог чему, паралельний площині* — *параллельный плоскости*).

Часом вплив іншої мови спричиняв помилки: 50% перекладів українського *паралельний до площини* становило ненормативне російське *параллельный к плоскости*.

Спостерігалось також намагання «відштовхнутися від російської мови, уживаючи форму, не схожу на російську (хоча схожа форма теж не виходила за межі українських норм): у 80% випадків було віддано перевагу українській конструиції *аналогічний до чого* — коли пропонувалося обрати одну конструицію з двох: *аналогичный чему* — *аналогічний чому, аналогічний до чого*.

2. В українській і російській мовах є варіативні конструиції, які розрізняються значенням чи вживанням: *йти по речі, іти за речами* (рідко) — *идти за вещами, идти по вещи* (роз); *для забезпечення, на забезпечення* (розм.) — *для обеспечения* (відтінок цілеспрямованості), *на обеспечение*; подібне — у конструиціях *для проби, на пробу* — *для пробы, на пробу*, словосполучення *до кінця року* (*на кінець року*), *під кінець року* і *к концу года, под конец года* мають в українській і російській мовах однакові відмінності: перший варіант вказує на момент початку, другий — на межу початку.

Наслідки тестування переконують у тому, що чіткого розрізнення стилістичних і семантичних відмінностей керованих форм у двомовних носіїв немає. Здебільшого студенти перекладали конструкціями, схожими на запропоновані: *для забезпечення — для обеспечения* (100%), *идти за вещами - іти за речами* (80%); *на пробу* (рос.) — *на пробу* (укр.) (100%)

Досить помітним був вплив усталеності деяких конструкцій: так, вибираючи з двох можливих варіантів *для забезпечення і на забезпечення*, 95% віддало перевагу першому, тоді як у парі конструкцій *для проби і на пробу* першій віддали перевагу трохи більше 50% опитаних.

Семантичні порушення, спричинені двомовністю, вплинули на вибір ненормативного російського вислову на *конец года* (близько 40%).

3. В українській і російській мовах є варіанти керованих форм, але в російській мові вони мають стилістичний відтінок, а в українській — ні: *вважати своїм обов'язком, вважати за свій обов'язок — считать своим долгом (обязанностью), считать за свой долг (обязанность)* (розм.); подібне — у словосполученнях *вважати необхідним, вважати за необхідне — считать необходимым, , считать за необходимое* (розм.); *по закінченні, після закінчення — после окончания, по окончании* (книжн.); *нехтувати кого-що, ким-чим — пренебрегать кем-чем, кого-что* (заст.).

Результати тестування підтверджують висновки, зроблені на основі аналізу попередніх груп. Великий вплив на вибір певної форми справляє інша мова: так, якщо студенти мали змогу вибрати з двох варіантів (*після закінчення, по закінченні*), вони в 60% віддавали перевагу конструкції *по закінченні*. Коли ж пропонувалося перекласти якусь певну форму (*по окончании*), вже 95% опитуваних обирали схожий з російським варіантом *по закінченні*. Пор. також: *вважати за необхідне — 80%* (під час вибору з двох запропонованих *вважати за необхідне, вважати необхідним*) і всього 20% (у результаті перекладу російського *считать необходимым*).

Характерно, що жоден з опитуваних не обрав форми *нехтувати кого-що* (з двох запропонованих *нехтувати кого-що, нехтувати ким-чим*), не кажучи вже про те, що такою формою ніхто не переклав російського *пренебрегать кем-чем*, а от ті, кому було запропоновано перекласти укр. *нехтувати кого-що* на російську мову, в понад 35% випадків навели застарілу російську форму *пренебрегать кого-что*.

4. В українській мові є варіанти (деякі з них розрізняються значенням і вживанням), а в російській мові варіантів немає: *включати до списку, включати в список — включать в список; вода перетворюється в пару вода перетворюється на пару — вода превращается в пар; пропорційний чому, пропорційний до чого — пропорциональный чему; набувати що (конкр.), набувати чого (абстр.) — приобретать кого-что* (конкр., абстр.).

Цікавим виявився той факт, що словосполученням, які перебувають в активному запасі студентів (наприклад, *включати до списку*), віддано безсумнівну перевагу навіть тоді, коли треба було перекласти рос. *включать в список* (понад 60%), а коли надавалася змога вибрати з двох (*включати до списку, включати в список*), конструкцію *включати до списку* обрали 95% опитуваних). Це є доказом великої ролі усталених конструкцій як будівельного матеріалу для висловлювань.

В інших випадках (понад 95% випадків) опитувані обирали, як правило, форми, подібні до тих, які їм пропонувалося перекласти (*вода превращается в пар — вода перетворюється в пару, пропорциональный чему — пропорційний чому*).

Аналіз результатів тестування дає підстави зробити висновки про те, що керування — одна із специфічних споріднених мов. Той факт, що власне українські форми перебувають у пасивному запасі переважної більшості носіїв української мови, потребує особливої уваги до кодифікації синтаксичних норм.